

**ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1917 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1917 թ. փետրվարին ռուսական երկրորդ հեղափոխությունը տապալեց ցարիզմը, և ռուսական բազմազգ կայսրությունը անցում կատարեց դեպի հասարակության զարգացման դեմոկրատական ուղի: Ժամանակավոր կառավարության առաջին հրովարտակը 1917 թ. մարտի 4-ի «Խղճի և ազգային սահմանափակումների վերացման մասին» որոշումն էր: Այն, որպես հեղափոխության առաջին միացում, վավերացրեց ճշմարիտ ազգերի ազատագրումը՝ դրանով հույս մերժելով Ռուսաստանի ազգային շրջաններին, որ դեմոկրատական հասարակարգը լայն հնարավորություններ կընձեռի նաև հայ ժողովրդի ազգային գոյության և զարգացման համար: Ուստի և «ատենի ցարիզմի» անկումը հայ ժողովուրդը ևս ողջունեց:

Պետականությունից զուրկ հայ հասարակության ծայրը այս վճռական պահին առաջինը համարձակորեն հնչեցրեց Հայոց Եկեղեցին: Խրիմյանական ավանդները ժառանգվել էին հայ հոգևորականության մոր սերնդի գործիչների կողմից: Փոխվում էին հայոց հոգևոր առաջնորդները, պատմական իրադրությունը, իսկ հայոց հիմնահարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և արևմտահայության ճակատագիրը, դեռևս չէին վճռված: Հայ ժողովրդի պատմության այս ժամանակահատվածին ևս բնորոշ է Հայ Առաքելական Եկեղեցու միավորիչ, ազգահավաք ծայրը, սթափ գործելակերպը:

Մարտի 14-ին հայտնի դարձավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի որոշումի հետագիրը՝ ուղղված ժամանակավոր կառավարությանը դեկավար գործիչներին՝ Լվովին, Ռոձյանկոյին, որտեղ ժամանակավոր կառավարությունը դիտվում էր որպես փոքրաթիվ ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի միակ պաշտպան և պատերազմը մինչև հաղթական վախճանը իրականացնող¹: Մարտի 9-ին ստեղծված Անդրկովկասյան Հատուկ կոմիտեին (ՕԶԱԿՈՄ) էին ողջունում Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Բագրատ եպիսկոպոսը և Օսմանյան հոգևոր թեմի առաջնորդ Գևորգ սրբազանը: Շնորհավորանքների հետ մեկտեղ միանք խոստանում էին «համազտության և կարգի պահպանում»², մի երևույթ, ինչը բնորոշ էր կովկասյան իշխանություններին հեղափոխության սկզբնական շրջանում:

Մարտի 23-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մոր ուղերձ հղեց կենտրոնական իշխանությանը, որտեղ արդեն պահանջներ էին դրվում: Նա գրում էր. «Այժմյան անօրինակ պատերազմի ժամանակ, որ մղվում է համում մամր ազգությունների արդարության սկզբունքի և որի շնորհիվ տաճկական Հայաստանում գտնված հայությունը անօրինակ զոհեր է տվել, մոցա

¹ Տես ՀՀԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, ք. 4:

² Տես ՀՀԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, ք. 27:

ապագայի և հայկական վիլայեթների խնդիրը պետք է վերջապես յուր արդարացի, պատմական լուծումը գտնեն, տալով մոցա կատարյալ ազատագրություն և ինքնուրույնություն: Եվ մեծահույս եմ ես, որ վերամորոգված Ռուսաստանը, քաջարի դաշնակիցների համաձայնությամբ, կստեղծեն մահկանացի տաճկական վիլայեթների վրա ազատ Հայաստան»³:

Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր) ամբողջ երկրում, այդ թվում և հայ իրականության մեջ, վերելք ապրեց հասարակական-քաղաքական կյանքը: Դա ազգային-քաղաքական կյանքի ամսախաղեկ շքերթ էր, որն արտահայտվում էր ժողովրդական ցույցերի, հանրահավաքների, համագումարների, ժողովների բազմազանությամբ: Այս շարքում իր բացառիկությամբ մեզ հետաքրքրում է Հայ եկեղեցական համագումարը:

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ սա առաջին դեպքն է, երբ եկեղեցական համագումարը հրավիրվում է որպես արդյունք քաղաքական արմատական տեղաշարժերի, տվյալ դեպքում՝ հեղափոխության: Ավելին, հոգևորականության այդ զագաթաժողովը իր մերձիկ կյանքի խնդիրներին զուգահեռ բարձրացնում էր համահայկական հույժ կարևոր հիմնահարցեր, փնտրում էր դրանց լուծման ուղիները: Ժամանակավոր կառավարության «խղճի ազատության» մասին որոշումը մկատելի աշխուժություն առաջ բերեց հայ հոգևորականության շրջանում: «Վամ-Տոսպի» արտահայտությամբ «դարերից ի վեր կաշկանդված Հայ եկեղեցին, հմարավորություն ունեցավ ամենայն ազատությամբ հրապարակ հանել իր ցավերը, ցամկությունները»⁴:

Համագումարը կայացավ Էջմիածնում, հունիսի 12-23-ը⁵:

Հայ Առաքելական եկեղեցին ու մեր համագումարը ողջունեցին Փետրվարյան հեղափոխությունը, որպես «բարեկեցության, առաջադիմության, բոլոր ազգերի ազատ զարգացման և մասնավորապես հայ ժողովրդի ազգային շահերին մպաստող քայլ»⁶: Էջմիածնի համագումարին մերկա էին 29 կուսակրոն և 38 ամուսնացյալ հոգևորականներ՝ ընդամենը 67 հոգի: Համագումարը իր աշխատանքները վարում էր հետևյալ բաժանմունքներում. 1. Եկեղեցու և եկեղեցական բարեկեցության, 2. տնտեսական, 3. դպրոցական-կալվածական, 4. վարչական, 5. ոռոսահայ եկեղեցական կյանքի այժմեական խնդիրներ:

Հունիսի 12-ին լսվեց եկեղեցական համագումարին խորհրդակցական ձայն տալու վերաբերյալ որոշումը: Այդ որոշումը բացատրվում էր այն քանով, որ համագումարի պատգամավորությունը կազմված էր զուտ հոգևորական դասից: Համաժողովը դատապարտեց այս որոշումը՝ պատճառաբանելով, թե «հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում երբեք տեղի չի ունեցել միանր քայլում և որ Հայաստանյայց եկեղեցու տերն ու տնօրենը ինքը հայ ազգը,

³ Տես Մաշտոցի ամբամ Մատենադարան , Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, բոլ. 239, վավերագիր 12, 1917 թ., տես մեկ՝ ՀՀԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 151, ք. 14:

⁴ «Վամ-Տոսպ», Թիֆլիս, 1917, 2 հուլիսի:

⁵ Տես ՀՀԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 482, ք. 1:

⁶ Տես մուլմ տեղում:

ամբողջ հայ ժողովուրդն է»⁷։ Նման որոշումը, որը ընդունվեց 22 ձայնով, խոսում է մախ և առաջ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի առաջադիմական հայացքների մասին։

Եկեղեցական համագումարը անդրադարձավ Հայոց Ազգային խորհրդածողովի հրավիրման խնդրին, Հայկական հարցին։ Առաջինին համագումարը մասամբ նվիրեց իր 10-րդ միասուր⁸ և իր դժգոհությունը հայտնեց խորհրդածողովի ընտրությունների արդյունքներից, անկազմակերպ ընթացքից։ Նշվում էր, որ Հայ Եկեղեցին պետք է անպայման մասնակցի համագումարին։ Համագումարի բանաձևերում գայրույթով նշվում էր. «Նկատի ունենալով, որ մինչև այսօր ազգային-քաղաքական գործերում ազգի ներկայացուցիչը և տերը համարվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որն և միայն իրավատեր էր ուսմահայ ազգային ժողով գումարել, գտնում ենք, որ ինքնակոչ միջկուսակցական մարմինը ուզուրպացիայի է ենթարկել Վեհափառ Կաթողիկոսի իրավունքը, որի դեմ բողոքելով առաջարկում ենք, որպեսզի Կաթողիկոսը և եկեղեցական ներկա ժողովը գումարվելիք համագումարին ունենան այնքան թվով ներկայացուցիչներ, որքան կկամենան»⁹։

Հակասությունների տեղիք էր տալիս այն կարևոր հանգամանքը, որ մեկ անգամ ևս դրսևորվում էր Հայ Եկեղեցու և ազգային կուսակցությունների կարծիքների երկփեղկումը Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում։ Գաղտնիք չէ, որ Հայ Եկեղեցին և Ռոզետրականության դեկավար ներքում։ Գաղտնիք չէ, որ Հայ Եկեղեցին և Ռոզետրականության դեկավար ներկայացուցիչներից շատերը շուրջ մեկ դար հալածվելով ցարական վարչակարգի կողմից, կույ տալով մեծապետականության ու հակահայկականության դրսևորումները, արևմտահայության ազատագրման հարցը իրավամբ կապում էին Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի նվաճումների հետ։ Հայ Եկեղեցին վարում էր իրատես, կշռադատված քաղաքականություն։ Այս մույն երևույթը հայ ազգային կուսակցությունների մոտ ուներ վայրիվերումների բնույթ և հաճախ ցարիզմի հանդեպ ունեցած ատելությունը արտահայտվում էր անսքող առճակատման ձևով։ Կարելի է ասել, որ չնայած երկու կողմերի հակակառավարական, բայց ոչ երբեք հակառուսական պայքարին, Ռուսաստանի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը արտահայտվում էր տարբեր եղանակներով, ինչն էլ մեր կարծիքով խորացնում էր այս հակասությունը։ Այս բախման մեջ նկատելի է մաս Անդրամիկի՝ դեպի Էջմիածինն ունեցած ջերմ վերաբերմունքը։ Համաձայն դաշինքի, որը ձևավորվել էր Հայկական հարցի, գաղթականության պրոբլեմների և հետևողական ռուսական կողմնորոշման շուրջը, հեղափոխության ողջ ընթացքում ավելի խորացան ազգային կուսակցությունների, մասնավորապես ՀՀԴ և ՀԺԿ (Հայ ժողովրդական կուսակցություն) ու Անդրամիկի և նրա հոսանքի տարաձայնությունները։

Արևելահայերի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հրավիրված Ազգային համագումարում էլ դարձյալ չկայացավ հայ քաղաքական կուսակցությունների միավորումը, որի փորձերը սկսվել էին դեռևս 1916 թվականից։

⁷ Տես Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձևեր, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 3-24։

⁸ Տես մույն տեղում։

⁹ Տես Ռուսահայ հոգևորականության համագումարի բանաձևեր, էջ 22։

Ազգային համայնքման մպատակներ հետապնդող այս համագումարում ևս առավելապես իշխում էր մեմիշխանության հաստատման միտումը, և պատահական չէ, որ այստեղ ստեղծված Արևելահայ Ազգային խորհրդում Դաշնակցությունը մեծամասնություն գրավեց՝ դրանով էլ ավելի ուժեղացնելով իր ազդեցությունը հայ քաղաքական կյանքում*:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Արևելյան Հայաստանի վիճակը համարում էր համեմատաբար կայուն և ապահով, որոշ առումով նաև լուծված, ուստի և Ռուսաստանի ուշադրությունը սևեռում էր Արևմտյան Հայաստանի վրա:

Այս մպատակով հունիսի 8-ին Կաթողիկոսությունը մայաձեռնեց «Տաճկաստանի տեղահանված վայրերի Հայոց Միության» ստեղծումը: Հունիսի 16-ին հայտնի դարձավ միության կանոնադրությունը: Կանոնադրության մեջ մայս և առաջ շեշտվում էր միության ազգային բնույթը, որը չէր հարելու ոչ մի քաղաքական հոսանքի: «Հայոց Միությունը» մպատակ էր դրել, ա) վերականգնել տեղահանված վայրերի հայ փայստականներին վերապահված իրավունքները, բ) հոգ տանել նրանց տնտեսական և բարոյական կացության մասին, գ) հարգել տալ տեղահանված վայրերի հայ փայստականների հավաքական ծայնի ուժը այս կամ այն հաստատությունների առաջ, դ) միացնել զանազան քաղաքներում կազմակերպված Հայրենակցական միությունները և ստեղծել կենտրոնական մարմին, ե) օգնել Միջազգեռքի հայ տարագիրներին և գերության մեջ գտնվող հայերին, զ) մպատել հայրենիքի վերաշինման գործին: Միությունը ղեկավարում էին Կ. Լուսինյանը և Ա. Սարգսյանը¹⁰:

Կովկասյան բանակի գեներալներից Կուլեբյակինը, որին բնորոշ էր դեմոկրատական, պրոհայկական մտածելակերպը և վարքագիծը, «Կովկասյան ճակատում հեղափոխական գաղափարների տարածման մասին» ակնարկում գրում էր. «Չմայած արևմտահայության ողբերգությամը, հեղափոխությունը հայերի մեջ կրկին արթնացրեց ռուսների և դաշնակիցների օգնությամբ հայրենիքի ազատագրման հույսեր: Զգուշությունը արտահայտվում էր նրանում, որ հայերը իրենց եռանդը ուղղեցին հանգստության պահպանմանը և միահամուտ որոշեցին մինչև Սահմանադիր ժողովը ոչ մի պահանջ չառաջադրել»¹¹: Հարկ է նշել, որ դրանով հայ ազգային-դեմոկրատական ուժերը հետապնդում էին մի գլխավոր մպատակ՝ սպասել պատերազմի հաղթական ավարտին, որը և պետք է լուծեր բոլոր ազգային խնդիրները, ամենից առաջ՝ Հայկական հարցը:

Արևմտահայության իղձերը հավաքական հնչողություն ստացան հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ դարձած գորավար Անդրամիկի հայտարարության մեջ. «Մենք՝ արևմտահայերս, առանձին անհուն ուրախությունով կողջունենք Մեծ Ռուսաստանի ազատական հաղթանակը: Մենք կհավատամք, որ ազատ Ռուսաստան մը պաշտպան պիտի հան-

* Տես ավելի եանգամանորեն մեր եռվածը՝ «Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայկական Ազգային խորհուրդների ստեղծումը (մարտ 1916 - եոկտեմբեր 1917)», ԿԱԱ Լրաբեր եռասրակական գիտությունների, 1989, ե. 8»:

¹⁰ Տես Մատենադարան, Յույն տեղում, վավերագիր ե. 20:

¹¹ Տես ՀՀԳԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, ք. 22:

դիսանա մեր արյամ և ամդարմանդի կորուստներու հարկին և հատուցանել այնտի տա մեր դարավոր թշնամիին՝ Օսմանյան պետության»¹²։

Փետրվարյան հեղափոխության ազատարար շունչը ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում հանդիպեց մախկին իշխանությունների, մասնավորապես Կովկասյան բանակի միապետական հրահանատարության դիմադրությանը։ Մարտի 15-ին Վասպուրականի պաշտոնաձև մահաճապետ Բարկովսկին փախավ Թիֆլիս, Վանի բնակչությանը մույմիսկ չհայտնելով ցարիզմի տապալման մասին։ Իսկ երբ այստեղ էլ հասան Պետրոգրադի լուրերը, այլևս հնարավոր չէր զսպել համաժողովրդական ցնծությունը, զինաթափ արվեց տեղի ոստիկանությունը։ Մարտի 19-ին Վանի խաչիողոցի շրջանում տեղի ունեցավ զինվորական միտինգ՝ բնակչության ակտիվ մասնակցությամբ։ Վանի Դանիել վարդապետը Վասպուրականի ժողովրդի կողմից ողջույն հղեց Ռուսաստանի մոր կառավարությանը¹³։ Հեղափոխության հաղթանակը Ալաշկերտի դաշտում էլ ոգևորություն առաջացրեց։ «Ավերակներով հարուստ Ղարաքիլիսայի զարդը վերջերս կազմում են մրանը, իրենց պեծախոս լեզվով՝ «կովով ձեռք բերեմք մեր իրավունքները, պահպանեմք այն»¹⁴։ Կարսից ու Սարիղամիշից հետո ռազմաճակատի ընդարձակ տարածքում հեղափոխական շրաժման մշանակալի օջախներ դարձան Էրզրումը, Խնուսը, Երզնկան, Մամիսթունը, Արդվինը, Կադզվանը և այլ վայրեր, որտեղ կենտրոնացած էին Կովկասյան բանակի խոշոր զորամասեր։ Ամենուրեք հնչում էր «կեցցե բանակը և ռուս ժողովուրդը» կոչը, որպես դեմոկրատական պետության հետագա կայունացման և պատերազմը մինչև հաղթական վախճանը հասցնելու մշանաբան։ Բանն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանում և այն ներկայացնող գործիչների մոտ հեղափոխության միջոցները ընկալվում էին ու մեկնաբանվում արևմտահայությանը բնորոշ տեսանկյունից։ Վերջինս իր մեջ ներառում էր հիմնականում բնակչության ֆիզիկական անվտանգության, կորցրած հայրենիքի վերականգնման գաղափարը, ծրագիր, որ տվյալ պատմական ժամանակահատվածում իրագործվելու էր ռուսական հաղթական բանակի կողմից՝ Արևմտյան Հայաստանի միջոցով։

Հեղափոխությունից հետո, զինվորական պատգամավորական խորհուրդներին զուգահեռ, Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվում են ժամանակավոր կառավարության քաղաքացիական իշխանության մարմիններ, որոնք իրենց մեջ ներառում էին բազմաթիվ բարեգործական, գաղթականական կոմիտեներ, տեղական բնակչության ստվար խավեր։ Դրանք ժամանակավոր կառավարության հասարակական գործադիր կոմիտեներն էին։ Ստացվում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում, ի տարբերություն Արևելյանի, Երկիշխանությունը դրսևորվեց «Եռիշխանությամբ», քանի որ զինվորական պատգամավորների խորհուրդների և հասարակական գործադիր կոմիտեների կողքին այստեղ

¹² ՀՀԳԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 3, գ. 19, ք. 33։

¹³ Տես «Արև», Բաբու, 1917, 8 ապրիլի։

¹⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 13 ապրիլի։

գործում էր ման ուղղակի միջամտության մարմին՝ գեներալ-մահաճապետությունը:

Արևմտյան Հայաստանում ընդգրկեց ման ընդհանուր քմույթ ստացած Օզակոմի «ամիշխանության» քաղաքականությունը: Ի հայտ էր գալիս ցարիզմի այն հակասությունը, որ թեև Ռուսաստանը մվաճում և օրյեկտիվորեն ազատագրում էր Արևմտյան Հայաստանը, բայց դրան զուգահեռ գրաված մարզերում չէր ձևավորում քաղաքացիական իշխանություն, որը և պետք է խաղաղ ու անվտանգ կյանքի երաշխիքներ ստեղծեր: Հարկ է մշել, որ ժամանակավոր կառավարությունը չհապաղեց այս հարցում:

Առաջնահերթ խնդիրներ էին դառնում գաղթականության և Արևմտյան Հայաստանի վարչա-քաղաքացիական իշխանության ստեղծման հարցերը:

Երևանի գաղթականության ապրիլի 13-ի բողոք-խնդրագիրը՝ ուղղված խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին, լիովին արտացոլում էր քմակ-չության այդ խափի վիճակը: Այնտեղ ասվում էր, որ փախստականները 4 ամիս մպաստ չեն ստացել, 5 ամիս չի բաժանվել շաքար և մսվթ, տաք հագուստ¹⁵: Ապրիլի 14-ին արդեն տեղի ունեցավ Երևանի գաղթականության ցույցը «եղբայրական օգնության համձմածողովի» դեմ, և ցուցարարները, խուճուղ համձմածողովի գրասենյակները, մերկայացրին իրենց պահանջները¹⁶: Հեղափոխությունից անմիջապես հետո և դեռ 1916 թվականի ընթացքում բազմիցս քմնարկվել է գաղթականության օգնության վարչությունները քարեկարգելու խնդիրը¹⁷: Եվ միայն 1917 թ. մայիսի 28-ին Արևմտահայերի համագումարի պայմաններում վերջնականապես լուծվեց գաղթականության օգնության գլխավոր լիազոր, գեներալ-մայոր Թամամշյանի վարչության վերականգնության հարցը: Համաձայն մոր հաստատված կանոնադրության (Положение об устройстве беженцев Кавказского фронта), կազմվեց 29 հոգուց բաղկացած խորհուրդ՝ այն ազգային ու հասարակական կազմակերպությունների մերկայացուցիչներից, որոնք պետք է կազմակերպեին փախստականներին ցույց տրվող օգնության գործը¹⁸: Թերևս յուրջ մտահոգություն էր մերկայացնում որոշ ռուս չինովնիկների վերաբերմունքը գաղթականության հայրենիք վերադառնալու խնդրին: Այս երևույթը շարունակաբար փոխանցվել էր ցարական պաշտոնյաներից և կրում էր հայ քմակ-չության ճակատագրի մկատմամբ ամտարբերության, ամհետևողականության կմիքը: Հատկանշական է Սպերամսկու վարքագիծը: 1917 թ. մայիսին Ալաշկերտի կոմիսար Սպերամսկին հեռագրում էր Օզակոմին, թե հայ փախստականների բազմաթիվ ըմտամիքներ Ամդրկովկասից գալով գրավում են Ղարաքիլիսայի շրջանի բոլոր այն վայրերը, որոնք ամմարդարմակ էին: Նա պնդում էր, որ այնտեղ հրամայված է քմակեցնել Օղմուտից և Երզնկայից վտարված քրդերին ու թուրքերին: Սպերամսկին Օզակոմին «կարգադրում էր»

¹⁵ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 21 ապրիլի:

¹⁶ Տես Ուլյն տեղում, 18 ապրիլի:

¹⁷ Տես Մ. И. Басилая, *Закавказье в годы первой мировой войны, Сухуми*, 1968, с. 118-131.

¹⁸ Տես «Մշակ», 1917, 30 մայիսի:

անգլիական, ամերիկյան հայաճապատ մարմինների գործիչները, քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ՝ հիմնականում Ռաջնակցությունից²⁶: Համագումարի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Անդրամիկը, նախագահության կազմում էին Լևոն Օսմյան, Վահան Փափազյանը (Կոնս), Արտակ Ռարբիճյանը²⁷: Համագումարի առաջին գործը եղավ ժամանակավոր կառավարությանը ողջույնի հեռագիր հղելը, որի տակ ստորագրել էին Անդրամիկը և Լևոն Օսմյանը²⁸:

Երբ «Մշակի» խմբագիր, ՀԺԿ հիմնադիր Համբարձում Առաքելյանը գրեց, թե «մենք՝ ռուսահայերս Ռուսահայաստանի սահմանները կապշտպանենք, իսկ թրքահայերը թող Թրքահայաստանի սահմանները կապշտպանեն»²⁹, Անդրամիկը պատասխանեց. «Պահենք, միասին պահենք Թուրքահայաստանի սահմանները, որով պահած կըլլամք Ռուսահայաստանի սահմանները: Պետք է վերացվի ռուսահայ և թուրքահայ հարցը, պետք է փլվին այդ խրամատները»³⁰:

Այստեղ հարկ ենք համարում բերել նաև Լեոյի գնահատականը արևմտահայերի և արևելահայերի հետփետրվարյան հարաբերությունների վերաբերյալ: «Արևմտահայ մտավորականությունը, - գրում էր Լեոն, - վերագնահատման է ենթարկում ռուսահայ մտավորականության վերաբերմունքը դեպի թրքահայ ժողովուրդը, այսինքն՝ ինչ տասնյակ տարիների ընթացքում ներկայացրել էր թուրքահայ հեղափոխությունը: Նոր էին հասկացվում սխալները, մոլորությունները, միակողմանի գործողությունների վնասը»³¹: Փոխըմբռնման բացակայությունը դժբախտաբար իշխեց համագումարի ողջ ընթացքում:

Համագումարի նվաճումն էր արևմտահայ Ազգային խորհրդի ստեղծումը: Այն կազմված էր 15 անդամներից, որից 8-ը դաշնակցական էին, իսկ 7-ը՝ երեք քաղաքական կուսակցությունների՝ Սահմանադիր-ռամկավար, Հնչակյան, Ս. - Դ. (բոլշևիկյան) ներկայացուցիչներ:

Մայիսի 11-ին, ավարտելով իր աշխատանքները, Արևմտահայերի համագումարը առաջադրեց իր նպատակները և Օսմյան խմբագրությանը ընդունեց մի շարք որոշումներ: Նպատակներն էին. 1. արևմտահայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումը և քայքայված տնտեսության վերականգնումը, 2. Հայրենիքի վերաշինությունը, 3. մոր սերնդի կրթական, ֆիզիկական և քաղաքական դաստիարակությունը³²:

²⁶ Տես «Հայաստան», 1917, 7 մայիսի:

²⁷ Տես «Մշակ», 1917, 6 մայիսի:

²⁸ Տես Центральный Государственный Исторический архив Петербурга, ф. 1278, оп. 5, д. 1303, л. 26.

²⁹ Տես Դ. Առաքելյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3 (1901-19), Վենետիկ, 1928, էջ 56:

³⁰ Տես Նույն տեղում:

³¹ Տես Լեո, Թուրքեայի եղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, էջ 195:

³² ՀԱԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 12, քք. 151-152, 158-160:

Արևմտահայության առջև ծառացած մյուս կենսական հարցը՝ մրաֆիզիկական գոյությունը պահպանելուն ամփիջականորեն ուղղված Արևմտյան Հայաստանի վարչական մարմինների ստեղծումն էր, Հեղինակավոր և կայուն քաղաքացիական իշխանության հիմնումը**:

1917 թ. ապրիլի 25-ին ժամանակավոր կառավարությունը հրապարակեց որոշում Թուրքահայաստանի կառավարման մասին: Այն ստորագրել էին միմիստ-ճախագահ Լվովը, արտաքին գործերի միմիստ Միլյուկովը և գործերի կառավարիչ Նաբոկովը³³: Թուրքահայաստանի և պատերազմի իրավունքով գրավված այլ մարզերի տարածքների քաղաքացիական կառավարումը վերցվում էր կովկասյան իշխանությունների, այդ թվում մանկովկասյան բանակի հրամանատարության իրավասությունից և ամփիջականորեն դրվում ժամանակավոր կառավարության տնօրինության տակ: Երկրամասի քաղաքացիական կառավարումը հանձնվում էր գեներալ-կոմիսարին և մրան ենթակա վարչական մարմիններին³⁴:

Հուլիսին հաստատվեց Ռուսաստանի պետական սահմանը Արևմտյան Հայաստանում, որն անցնում էր Սյուրմեն, Բայրութ, Դերջան, Մամախաթում, Վերին Արաքս, Խնուս, Մամազկերտ, Արճեշ, Բերկրի, Սարան քաղաքներով³⁵: Մայիսի 15-ին Արևմտյան Հայաստանի Գեներալ-կոմիսար Ոչամակվեց Պյոտր Ավերյանովը³⁶, իսկ օգոստոսի 6-ին՝ քաղաքացիական գծով տեղակալ՝ Հակոբ Զավրիյանը³⁷:

Հաճին Արևմտյան Հայաստանի Գեներալ-կոմիսարության, Հայաստանի անկախության կորստից հետո առաջին անգամ ճանաչվեց Հայաստանի՝ մալս գոյությունը, ապա և ինքնավարությունը: Դրանով ման Ռուսաստանը ի վերջո լուծեց իր աշխարհաքաղաքական գլխավոր ծրագրերից մեկը: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանը ուղղակիորեն իրեն ենթարկելուն, ապա դա մեր կարծիքով բացատրվում է երեք էական պատճառներով.

ա) Նախ և առաջ դրսևորվում էր կովկասյան իշխանությունների անկարողությունը և անհետևողականությունը Արևմտյան Հայաստանի իշխանության կազմակերպման հարցում: Դա լրացվում էր վրացական-ադրբեջանական ձևավորվող դաշինքով, որը չէր թաքցնում իր հակահայկական տրամադրությունները և մոմիսկ թշնամական վերաբերմունքը հնարավոր «հզոր Հայաստանի» և Հայկական հարցի լուծման մկատմամբ:

բ) Փետրվարյան հեղափոխությամբ ծնված ազգային ինքնագիտակցության վերելքը, կովկասում ազգային պետությունների մեջ ամփոփվելու անջատողական խորացող միտումներն էին: Ինչքան էլ դրանք հեղափո-

** Այս մասին տես մեր հոդվածը՝ «Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը 1917 թ.», «Պատմա-բանասիրական հանդես», հ. 1-2, 1994:

³³ Տես ԶԳԿՊ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, քք. 3-7, 19-20:

³⁴ Տես Ուլյն տեղում:

³⁵ Տես Центральный Гос. Военно- исторический архив РФ, ֆ. 2100, օդ. 1, Ժ. 675, Խ. 45.

³⁶ Տես Ուլյն տեղում, ֆ. 13249 օՊ. 4, Ժ. 2, Խ. 1.

³⁷ Տես Ուլյն տեղում, ֆ. 13224, օՊ. 2, Ժ. 2, Խ. 1.

խության սկզբում զսպվեին ազգային կուսակցությունների, գործիչների կողմից, մինչև 1917 թ. ամենագլխավորում էին Ռուսաստանի և այն իմաստով, որ կհանգեցնեին ի վերջո իր իսկ կողմից գրաված տարածքների կորստին:

գ) Այստեղից էլ բխում է երրորդ պատճառը, որը կարելի է տեսնել կովկասյան քամակի ղեկավարականապետական, իսկ 1917 թ. հուլիսյան դեպքերից հետո արդեն՝ բոլշևիկացող զորամասերի պարտավորական տրամադրությունների պարագայում:

Ուստի և Արևմտյան Հայաստանում կամգնած քամակը իրեն ենթարկելու և պատերազմը ղեկավարող ավարտիմ հասցնելու մպատակով ման գրավված մարզերը ուղղակիորեն ենթարկվեցին ժամանակավոր կառավարությանը: Վերջինս առանց հապաղելու, արդեն ապրիլ ամսից սկսեց ազգային զորամասերի ստեղծումը***:

Արևմտյան Հայաստանի գրավումը և վարչական քաղաքացիական իշխանության կազմակերպումը որքան էլ որ բխում էին ռուսական պետության շահերից, հասկանալի է, որ այդ ամենը լիովին համընկնում էր հայ ժողովրդի երկար սպասված իղձերիմ, փաստորեն մպատակով Հայկական հարցի լուծմանը:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

* * * Այս մասին տես մեր հոդվածը՝ «Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը 1917 թ.», ԳԲՀ, մույն տեղում: